

РЕЕКСПОЗИЦІЙНІ ВИКЛИКИ

УДК 069.532(083.94):94(477)“1914/1950”+069.8(930)1941/1945

© *Наталія ГАМАРНИК*

ВИСТАВКИ-АПРОБАЦІЇ В НАЦІОНАЛЬНОМУ МУЗЕЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ ЯК ВИКЛИК МАЙБУТНІЙ ЕКСПОЗИЦІЇ

Проаналізовано процес створення апробаційних виставкових проектів з малодосліджених раніше та непрезентованих в основній експозиції тем. Розкрито їхній концептуальний вимір, з яким пов'язана майбутня трансформація основної експозиції. На прикладах показано особливості підготовки та побудови виставок в експозитарному просторі. Наголошено, що основою виставок-апробацій є оригінальні артефакти. Зроблено висновок про те, що досвід створення нових експозиційно-виставкових проектів із порушених тем буде використаний під час реекспозиції музею.

Ключові слова: *Національний музей історії України у Другій світовій війні, Перша світова війна, реекспозиція, виставковий проект, експозитарний простір, Берестейський мир, УГКЦ, Андрей Шептицький, Праведник народів світу, примусові переселення.*

Створення виставок є вагомим складником експозиційної роботи музеїв. Виставкові проекти підвищують доступність і суспільну значущість музейних фондів, уводять у науковий обіг нові пам'ятки, що зберігалися в родинних архівах, приватних колекціях; сприяють відпрацюванню і вдосконаленню методів експозитарної роботи музею. Актуальним завданням для науковців Національного музею історії України у Другій світовій війні є приведення контенту експозитарного простору у відповідність із викликами сучасності. Науково-експозиційна робота музею спрямовується на вдосконалення структури та змісту головної експозиції та виставкових проектів.

З метою втілення засадничо-програмних і реекспозиційних завдань музею та беручи до уваги запити в суспільстві на осучаснення експозиції, науковці приділяють більше уваги дослідженням, які через експозицію висвітлюватимуть роль України та її народу в загальносвітових процесах, що відбувалися в період, означений темою та профілем музею. Це, зокрема, «українське питання» в розрізі Першої світової війни, історія Греко-католицької церкви в роки Другої

світової війни та в добу повоєння, примусові переселення на тлі воєнного часу, гуманістичний подвиг українців –Праведників народів світу, українці у військових формуваннях армій країн Антиконтинентівського блоку та інші. Максимально імплементувати в життя вищезначені завдання та акцентувати деякі теми і проблеми було вирішено через низку апробаційних виставкових проєктів. Отже, науковці поставили мету: випробувати на практиці кілька моделей-образів побудови виставок, максимально наближених за своїм візуальним, вербальним і змістовим наповненням до пропозицій, викладених у концепції реекспозиції. Такий підхід дає можливість обрати оптимальні шляхи реалізації трансформаційних засад експозиції. Основним завданням публікації є аналіз та узагальнення попереднього досвіду експозитарного втілення окремих, часто нових для музею тем і проблем.

Упродовж 2018 р. з метою апробації тем були створені такі виставкові проєкти: «Берестейський мир», «(Не)забутий плацдарм», «УГКЦ – час випробувань», «Праведний шлях: українці-рятівники» та «Вирване коріння». Про методику підготовки та створення, труднощі, про успіхи й особливості виставок йтиметься нижче.

«Берестейський мир». Мало хто очікував побачити виставку з такою назвою в музеї історії Другої світової війни. Але варто нагадати, що вперше науковці музею поєднали розповіді про найбільші трагедії ХХ ст. ще у вересні 2009 р. на виставці «Світові війни мовою плаката». Уже в 2014 р. було створено виставковий проєкт «Апокаліпсис ХХ століття. Світові війни», що став результатом кількарічних досліджень музею. В умовах початку збройної агресії Російської Федерації проти України музейники прагнули показати антигуманну, нищівну сутність світових війн та застерегти людство від розпалювання нової планетарної воєнної катастрофи. Стало очевидно те, що осмислення історії Другої світової війни в Україні неможливе без прив'язки її до Першої світової, яка не вирішила (а в багатьох випадках лише ускладнила) суперечності між основними геополітичними гравцями, призвела до руйнації імперій. Науковці музею апелювали до теми Першої світової війни не як предтечі Другої світової, а як її політичного виміру, «висхідника» українських державотворчих змагань. Лейтмотивом виставки стало твердження про те, що Перша світова війна, у якій українці як бездержавна нація брали участь по різні боки фронту, актуалізувала «українське питання»; укладання першого під час війни мирного договору в Бересті зробило УНР однією з перших незалежних держав у Європі, які постали на руїнах імперій. Основою архітекtonіки виставки став тризуб, здавна відомий на українських землях символ, затверджений Центральною Радою в 1918 р. як герб УНР. Тому саме у формі тризуба розміщені горизонтальні вітрини. Тема участі українців у бойових діях Першої світової висвітлювалася за допомогою портретів українців, які воювали по різні лінії фронту, їхніх листів, документів та особистих речей. Більшість із цих матеріалів зібрані в рамках гуманітарного музейного проєкту «Родина пам'ять про війну» [1]. Книги і брошури з колекції дослідника Дмитра

Піркала ознайомлювали відвідувачів із діяльністю Союзу визволення України (СВУ) – одного з факторів боротьби українського народу за здобуття державності та створення його Збройних сил. Зразки зброї та військового спорядження армій країн Антанти та Четверного союзу, знайдені українськими пошуковцями в 2016 р. в Карпатах, перенесли відвідувача у тривожну атмосферу 1914–1918 рр. На центральній осі тризуба – матеріали, присвячені становленню УНР, державотворчим процесам, які відбувалися в той період, та безпосередньо підписанню й політичному значенню Берестейського мирного договору. Порушену тему науковці музею не змогли б розкрити без співпраці з провідними архівними установами України та приватними колекціонерами.

Героїчний, трагічний, помилковий... Яким був восени 1943 р. Букринський плацдарм? Ці питання постали перед науковцями під час роботи над виставкою «(Не)забутий плацдарм», яка доповнює зміст тієї частини експозиції музею, де йдеться про форсування Дніпра та вигнання нацистів із Києва. Матеріали виставки, розміщені в човнах, в унісон з експозиційним полотном передають драматизм і напругу боїв на Букринському плацдармі, ретранслюють не лише подієве полотно, а й антропологічний формат боїв на Букрині. Фото Абрама Кричевського, зроблені в жовтні 1943 р., вдало візуалізують епоху, дисонуючи з діорамним полотном, де зображені бійці в однакових одностроях, добре озброєні, у чистих плащ-наметах. На документальних фото вони одягнені хто в що, зі зброєю і без неї... Чорна тканина, протягнута через виставковий простір, неначе хвиля, ілюструє страшний вир дніпровської води, який поглинув тисячі життів. Таке художнє рішення породжує у відвідувача різні асоціації. Одна з них – це хвиля одягнених у чорний одяг бійців, які то падають, то піднімаються у страшному розпалі боїв.

Під час дослідження фондової колекції науковці підібрали комплекси матеріалів учасників боїв: фото, документи, листи, грамоти Героїв Радянського Союзу, речі... Вони здавалися звичними, типовими для експозиції музею. У тих небагатьох листах, написаних у вирі подій вересня – жовтня 1943 р. на Дніпрі, відчувалася і віра в перемогу, і відчай... Музейники добирали цікаві епізоди з біографій, думали, як створити й поєднати образно-реліквійні комплекси та відповісти на ті питання, що виникали. Акцентним експонатом стали спогади учасниці боїв на Букринському плацдармі санінструктора Олександри Волкової, написані в 1993 р. [2]. Саме цей документ відіграв акцентну роль та допоміг обрати найкраще експозиційне рішення. Ці спогади рефренують головну сюжетну лінію виставки. Написані через піввіку після подій, вони надзвичайно точно відтворюють глибину часу, віддзеркалюють жахливу картину боїв і людські відчуття через товщу літ: «...Всі затамували подих, йдучи назустріч смерті... Ланцюгом передали від замполіта: "Ні кроку назад. Розстріл"». «Багатьом було 19... Лейтенант Шаталов ще й полюбити не встиг...». «...Живі тільки двоє і я (з роти). Зволікати не можна було. Бронетранспортери йшли на нас. Ми побігли назад до кручі... Вже майже біля води зайняли окопи і провели ніч. Ще дві доби без їжі, без допомоги,

під обстрілами й бомбами. Через три доби ввечері на човні переправився до нас старшина роти. Привіз мішок хліба і відвареної свинини. Першою побачив мене. Годувати немає кого. Я плакала...». Ці слова не можуть залишити байдужим нікого... Документ, написаний по війні, допоміг по-новому «прочитати» артефакти воєнного періоду.

Здавалося, що вже нічого нового про бої на Букринському плацдармі дізнатися не вдасться. Проте науковці музею віднайшли маловідомі факти. І це не суха констатація подій. Списки загиблих 24 вересня 1943 р. під час Дніпровської десантної операції офіцерів 3-ї гвардійської повітрянодесантної бригади, представлені в експозиції, підкреслюють трагедію операції, десятиліттями замовчуваної. Запис один на всіх: «Не повернувся з десантування» [3]. Прізвища 93 офіцерів уособлюють загибель кількох тисяч військовиків упродовж однієї ночі.

Важливим аспектом виставки є розміщений на символічному плоту аерофотознімок вигину Дніпра в районі с. Букрин Київської області. Зроблений у вересні 1943 р. пілотом Люфтваффе під час розвідувального польоту та виявлений по війні пошуковцями Всеукраїнської громадської організації «Союз “Народна пам’ять”» у National Archives and Records Administration (NARA) у Вашингтоні (США) фотодокумент візуалізує букринський вигин [4]. А поруч – сповіщення про загибель бійців Воронезького (1-го Українського) фронту, котрі полягли в цих самих селах, над якими проводилися розвідувальні польоти [5].

Червона армія заплатила надто високу ціну в боях на Букринському плацдармі. І навіть тепер немає точних даних про людські втрати. Очевидно, ми їх ніколи не встановимо, бо ніякого обліку загиблих під час форсування Дніпра не велося. На виставці представлено список, складений у Переяслав-Хмельницькому РВК Київської області 27 серпня 1946 р. за заявами рідних про пошук військовослужбовців, зв’язок з якими втрачено під час війни [6]. Він містить 3688 імен військовиків. Майже всі зараховані зниклими безвісти в червні 1944 р., сповіщення про загибель виписані родинам однією датою – 12 грудня 1946 р. Отак однією датою радянська влада «списала» 3688 життів... А поруч – поминальні картки військовослужбовців Вермахту, які загинули в боях на Букринському плацдармі [7]. Індивідуальні картки з фотографією полеглого та точною датою загибелі, що свідчить про шанобливе ставлення до кожного полеглого воїна. Суто в історіософському сенсі музейники проілюстрували не лише радянську, а й німецьку сторону, співставивши їх. На жаль, факти не на користь радянської сторони.

Слід зазначити, що події на Букринському плацдармі в експозиційному просторі та на виставкових проектах Меморіалу подавалися зазвичай як складник битви за Дніпро та визволення Києва від нацистів. «(Не)забутий плацдарм» став спробою виділити Букринську операцію із загальної канви подій, адже за своїми масштабами, важливістю та напруженістю вона не поступалася найбільшим бойовищам німецько-радянської війни.

Надзвичайно важливим є соціогуманітарний аспект українського виміру Другої світової війни, адже й донині не маємо повноцінного наукового пояснен-

ня, що являла собою українська спільнота напередодні й під час воєнної доби, зокрема в роки нацистської окупації.

Результатом дослідження теми гуманістичного подвигу українців (йдеться про порятунок українцями євреїв в умовах окупації) став черговий апробаційний виставковий проект – «Праведний шлях: українці-рятівники». Зазначимо, що тема Голокосту в Україні певною мірою розкрита в головній експозиції. Проте жодного разу тема українців-Праведників, українців-Рятівників не виокремлювалася в окремий виставковий проект, створений на основі оригінальних артефактів. Якщо про почесне звання «Праведник народів світу», запроваджене Ізраїльським національним центром пам'яті жертв Катастрофи та Героїзму Яд Вашем, музейники розповідають в експозиції та під час освітніх заходів, то хто такі українці-Рятівники в контексті історії Голокосту відомо не всім. Історичні дослідження свідчать про факти рятування євреїв мешканцями України, які поки що не знайшли відповідної оцінки ні Комісією Яд Вашем, ні громадськими організаціями. Саме тому українські дослідники ввели до наукового обігу поняття «українські Рятівники євреїв під час Голокосту». Експозиційне полотно виставки має на меті відтворити, зокрема, й історію праведного шляху ненагороджених рятівників.

Які засоби допомогли відтворити головний задум?

Науковці-музейники, куратори проекту завжди усвідомлюють, що кожна група відвідувачів віддає перевагу певним методам сприйняття, а тому намагаються подати інформацію відразу кількома способами. Важливо визначити смислові лінії та наголосити на емоційних акцентах, які мають створити цілісне враження від експозиції. Головною смисловою лінією виставки «Праведний шлях: українці-рятівники» і є, власне, праведний шлях, створений образно з українських рушників і таліту (єврейського молитовного покривала) [8; 9]. Невипадково саме ці символи музейники взяли за основу образу. Адже вони є своєрідними кодами, що відкривають шлях до висот духовного пізнання і мають велике сакральне значення для обох народів. Рушник для українців – це магічне полотно, оберіг для всієї родини від усіляких негараздів. Таліт – символ єврейської ідентичності, який супроводжує євреїв під час важливих життєвих подій. Смислова лінія – як уособлення праведного шляху – проходить крізь усі вітри-ни-куби та відтворена родинними рушниками, вишитими сорочками та іншими національними родинними реліквіями українців-рятівників [10; 11; 12].

Один із найемоційніших експонатів виставки – малюнок Зінаїди Волковинської «Портрет невідомої», на якому зображена невідома єврейська дівчина, яка восени 1943 р. вибралася з Бабиного Яру і вижила завдяки допомозі жінки, котра жила поруч з урочищем [13]. Єврейка, яка їхала в поїзді, розповіла цю історію художниці. Волковинська намалювала незнайомку, так і не спитавши її імені. Емоційно підсилює сприйняття малюнка лист-звернення науковців до відвідувачів: «В очах незнайомки, від яких несила нікому сховатись, художниця бачила горе. Горе, виснаження, неспокій, знаки смерті, почуття провини, тугу за тими,

хто ніколи вже не повернеться... Скільки їх, урятованих і рятівників, ніхто не знає. Був час – мовчати або просто забути. А потім уже ніхто не міг розповісти. Їх багато, невідомих українських рятівників, не визнаних Праведниками офіційно. Вони й рятували не заради визнання. Просимо всіх небайдужих розповідати, записувати, розшукувати, надсилати «живі історії» шляхетності рятувальників. Вони увійдуть до масштабного проекту “ПортретиUA”, який започаткував Національний музей історії України у Другій світовій війні». Це справжній зворотний зв'язок із відвідувачем, що є важливим під час створення нових експозицій.

Резонансним на виставці є окупаційне оголошення, де зазначені прізвища 50 порушників «нового порядку» у Львові, 30 з яких на той час були вже розстріляні, серед них й Анастасія Сушко (№ 27) за переховування євреїв [14]. Анастасія Сушко зі Львівщини була розстріляна за порятунок 10-річного єврейського хлопчика. Про те, що її стратили, чоловік та сини дізналися саме з такого оголошення. У 2006 р. Яд Вашем визнав Анастасію Сушко Праведником народів світу (посмертно) [15].

Вони рятували не заради визнання. На підтвердження тези про безкорисливе добро, яке творили ці люди, в експозиції представлені унікальні артефакти – нотаріально завірених свідчення людей, які у 1942 р. задля порятунку єврейської дівчинки Неоніли офіційно підтвердили: вона не народжена від єврейки, а значить – українка [16]. Той, хто рятує одне життя, рятує весь світ...

Матеріали виставки є своєрідним тлом для усвідомлення умов життя та небезпеки, у яких доводилося українським родинам ухвалювати рішення про порятунок єврейських родин. Відтворює ці умови колекція листівок-оголошень окупаційної влади, розтиражованих у Львові, Станіславі, Луцьку, Києві, Харкові, Бердичеві; радянські та німецькі фотосвідчення, документальні матеріали з підтвердженням нацистських злочинів в Україні [17]. Проте музейники зробили акцент не на офіційних загальновідомих даних, а на пересічних українцях із різних куточків України, які в умовах окупації, ризикуючи життям, приходили на допомогу приреченим євреям. На виставці представлені 32 персональні історії порятунку з різних регіонів країни, які стали свідченням гуманної поведінки в нелюдських умовах. У процесі підготовки виставки та опрацювання й аналізу фондозбірні музею науковці відібрали комплекси матеріалів 12 українців, які рятували євреїв. Тому пріоритетним завданням було комплектування фондової колекції за цією темою. Музейники встановили контакти з родинами Праведників народів світу та розшукали сім'ї ненагороджених рятівників. Отож, упродовж декількох місяців було зібрано 20 драматичних історій українців! [18]. Це історії людей, які намагалися не лише вижити в умовах окупації, а й рятувати ближнього. Тому з упевненістю можна стверджувати: основу виставки становлять нові надходження з фондів Національного музею історії України у Другій світовій війні. Робота з комплектування матеріалів триває.

Одним з основних принципів, який беруть до уваги музейні науковці під час підготовки та створення виставкових проектів, є те, що українська Друга світо-

ва охоплює значно ширше коло історичних питань та виходить за хронологічні рамки події. Отже, боротьба українського населення за незалежну державу, доля цивільного населення, трагічні наслідки політики тоталітарних режимів (зокрема, депортаційні процеси) та історія Греко-католицької церкви (УГКЦ) є також історією української Другої світової. Відповідно ці теми мають бути представлені в майбутній новій експозиції музею, а значить, попередньо досліджені та апробовані в теперішній.

У фокусі апробаційної виставки «УГКЦ – час випробувань» опинився найтяжчий етап діяльності греко-католицької церкви – від її формальної ліквідації на Львівському соборі 1946 р. до виходу з катакомбного становища. Водночас хронологічні рамки виставки вийшли далеко за межі Другої світової війни і навіть торкнулися незалежності України (у частині, присвяченій діяльності кардинала Любомира Гузара). Уже в назві закладено суть експозиції, де вперше музейними засобами було відтворено ключові події з історії церкви, вшановано пам'ять священників та вірян – греко-католиків.

Важливим завданням для науковців та художників музею було адаптувати внутрішній архітектурний простір до нових експозиційних потреб, а таку складну тему «вписати» в сучасний експозитарний простір. Адже експозиція музею досить гармонійна, виважена та продумана. Виставка доповнила та стала логічним продовженням розділу експозиції залу № 12 «На перехресті війни та миру», що розкриває діяльність УПА та підпілля ОУН в умовах реставрації радянського тоталітарного режиму. Важливим елементом художнього рішення стало використання в оформленні білого кольору, який у церковному житті є сакральним-символічним. У залі, що розповідає про завершальні бої на території України, цей колір став символом божественного світла та надії, який випромінювала Греко-католицька церква в умовах воєнних страждань, репресій, повоєнних проблем тощо. Частиною образно-реліквійної композиції залу є червоні прапори радянських військових частин, які брали участь у вигнанні нацистів із території України. У контексті виставки вони також відіграли певну роль, бо саме під червоними прапорами радянської влади Греко-католицька церква змогла вистояти в повоєнні десятиліття, як, власне, і під час періоду нацистської окупації. В експозитарному просторі залу композиція «Відвоювалися...», зроблена із трофейної німецької техніки та залишків зброї. Отже, Греко-католицька церква (маємо на увазі виставку «УГКЦ – час випробувань») буквально затиснута між двома тоталітарними режимами, уособленням яких у залі є червоні прапори і залишки німецької техніки.

Завдяки кому вистояла Церква в часи випробувань? Відповідь на це запитання знаходимо у виставковому просторі. Стовпами, на яких трималася духовність, віра українського народу і сподівання на національне відродження були митрополити Андрей Шептицький і Йосиф Сліпий та владика Володимир Стернюк. Акцентними стали унікальні артефакти з фондів Музею Митрополита Андрея Шептицького Львівської архієпархії УГКЦ. Портрети та документи

митрополитів та владики, жезл і митра Андрея Шептицького, панагія Йосипа Сліпого, клобук і мантія Володимира Стернюка вперше представлені в експозитарному просторі музею. Розміщені у вертикальних вітринах матеріали є уособленням стійкості духу та віри цих людей, приклад яких давав сили вистояти іншим священикам, ченцям та вірянам Церкви [19].

Більшість експонатів представлено широкому загалу вперше. Одні надійшли із розсекречених архівів, інші – з напівзакритих особистих колекцій, які ретельно приховувалися і зберігалися в родинях. Зібрані науковцями музею під час численних відряджень оригінальні матеріали розповідали про персональний життєвий досвід людей того часу, у них прочитувалися контраст складних життєвих випробувань в умовах тоталітарних режимів.

В експозиції – єдиний уцілілий портрет 35-річного священика Греко-католицької церкви Йосипа Райха з Тернопільщини [20]. У роки Другої світової війни священик допомагав українцям вижити: під час нацистської окупації став посередником між німецькою владою і громадою села та сприяв пом'якшенню дій окупаційної влади. У квітні 1944 р. був по-звірячому закатований поляками, які діяли у складі винищувальних батальйонів НКВД. За цим портретом – історія родини Йосипа Райха, що пережила надважкі випробування. У сім'ї священика було п'ятеро дітей: Володимир (1921 р. н.) – надрайонний провідник ОУН з пропаганди, загинув у червні 1944 р. у бою з НКВД; Любомир (1922 р. н.) – у квітні 1944 р. мобілізований до лав Червоної армії, на розподільчому пункті в Білій Церкві (Київська область) був заарештований за доносом про зв'язок із ОУН, подальша його доля невідома; Роман (1929 р. н.) – у 1945 р. депортований до Сибіру, звільнений у 1946 р.; Ярослав (1931 р. н.) – політ'язень ГУЛАГу, звільнений у 1958 р. У 1945 р. дружину священика Олену та двох малолітніх дітей, 15-літнього Ярослава і 5-річну Дарію, виселили до Сибіру (Красноярський край, РРФСР), де вони перебували 13 років. Цей портрет поруч із портретами своїх батьків та дітей зберігала все своє життя зв'язкова ОУН Ганна Зелінська (Покропивна) [21]. У 2017 р. вона поділилася цією історією та передала на зберігання до музею артефакт, який акумулював і співпереживання, і біль цілої родини.

Уперше мовою оригінальних артефактів у просторі виставкового проекту звучали розповіді про греко-католицьке духовенство Галичини, Закарпаття, Буковини, яке відіграло значну роль в українському відродженні, особливо в середині ХІХ – на початку ХХ ст., життєписи греко-католицьких священиків, які здійснювали душпастирську діяльність під час радянської та нацистської окупацій. Незважаючи на широку кампанію з переслідування, залякування, дискредитації греко-католицького єпископату й духовенства, духовні отці забезпечили існування самої Церкви, зберегли можливість для вірян мати доступ до святих таїнств, надавали допомогу повстанцям, рятували євреїв під час нацистської окупації. Відомо, що митрополит Андрей Шептицький особисто надав притулок і зберіг життя 150 євреям і 15 рабинам. За його наказом близько 240 священиків та ченців допомагали митрополиту в цій справі. З політичних причин не визна-

ний Праведником народів світу. Уперше питання про надання цього звання митрополитові було розглянуте комісією при Яд Вашем ще у 1984 р., але й донині залишається відкритим. У 1995 р. комісія проголосувала за присвоєння звання Праведник народів світу братові митрополита о. Климентію Шептицькому. В експозиції виставки медаль Праведника народів світу о. Климентія Шептицького, його священничі ризи та свита, передані для експонування Музеєм Митрополита Андрея Шептицького у Львові. Після завершення експонування виставки оригінальна іменна медаль поповнила фондозбірню музею та розповідала про праведний шлях братів Шептицьких на виставці «Праведний шлях: українці-рятівники» [22].

Для підсилення емоційного впливу на відвідувача та заглиблення його в епоху створено документальну відеопрезентацію «УГКЦ. Розсекречено», основою якої стали унікальні архівні матеріали Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ) та Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГОУ). Документи, що розповідають про історію підготовки і проведення Львівського псевдособору, були засекречені і доступ до них більш ніж на півстоліття був закритий. Презентовані документи свідчать про те, що ліквідація Греко-католицької церкви в Україні готувалася заздалегідь і була добре спланованою операцією НКВД.

Реліквійна виставка «УГКЦ – час випробувань» не претендувала на цілковите та всебічне висвітлення історії Греко-католицької церкви в роки війни та в катакомбний період. Вона лише окреслила деякі неоднозначні питання, зробила спробу перевести їх із політичної в історичну площину і дала відповідь на них мовою музейних матеріалів.

Результатом тривалої науково-дослідницької роботи з теми примусових переселень на тлі війни став виставковий проект «Вирване коріння». Уперше у форматі виставки представлено тему депортаційних процесів 1944–1951 рр. Експозиційному втіленню теми передували музейні експедиції з комплектування фондової колекції до Львівської, Івано-Франківської та Тернопільської областей. На вересень 2017 р. фондозбірня Музею налічувала близько 20 персональних комплексів учасників і свідків українсько-польського трансферу, це понад 100 музейних предметів [23]. Упродовж 2018 р. комплектування з теми тривало. Окремі розділи виставки поповнювалися унікальними експонатами вже у процесі монтажу експозиції. Науковці музею, що були у відрядженні у Львівській області, у родині Мачилів виявили документ (довідку про реабілітацію), у якому чітко вказано дату виселення – 21 жовтня 1947 р. [24]. Це дало змогу за допомогою оригінальних матеріалів проілюструвати в експозиції операцію «Захід». Того осіннього дня 1947 р. Параска Мачило разом із родиною чоловіка, вояка УПА, була депортована із с. Орів Львівської області до Пермської області Росії [25].

У листопаді 2018 р. була організована спеціальна музейна експедиція до Бахмутського району Донецької області. Саме туди до сіл Званівка, Верхньокам'янське та Роздолівка в ході виконання угоди 1951 р. між Радянським

Союзом і Польщею про обмін ділянками державних територій («Акція-51»)¹ були примусово переселені 332 українські родини (1436 осіб) із с. Ліскувате Хирівського району Дрогобицької області [26]. Фондова колекція музею, а відповідно й виставковий простір були поповнені історіями вирваних із корінням бойківських родин Тимчаків, Стиранців, Потичів та ін. [27]. Акцентним в експозиції став переселенський квиток Марії Стиранець, який є втіленням цинізму радянської влади, свідченням спланованої акції створити «людину-переселенця» – без прав, без коріння, без можливості повернення... [28]. Варто додати, що такий документ видавали кожному голові родини, яка переселялася. У ньому вказувався колгосп, район і область, куди направлялася сім'я, а на новому місці переселенський квиток дорослим міняли на трудові книжки колгоспника, а дітям видавали нові свідоцтва про народження.

Виявлені артефакти та долі людей вражали. Перед науковцями та художниками постало непросте завдання: як відтворити музейними засобами таку болючу для однієї частини українців і таку невідому для іншої частини населення країни тему? Як зробити виставку символічним місцем болю і пам'яті про втрачені покоління; якими методами донести до відвідувача розповідь про сотні тисяч українців, які стали жертвами депортацій, вимушених еміграцій, евакуацій без повернення, трансферів та спеціальних військових операцій? Адже це розповідь про трагедію окремої родини, людини, яка з глибокою раною в серці мусила залишати рідну домівку.

Невипадково для експонування було обрано експозиційний зал, присвячений завершальним боям на території України. Виставка гармонійно доповнила розділ експозиції «На перехресті війни і миру». Саме в цьому просторі розкрита тема депортації кримських татар у травні 1944 р. та презентуються окремі комплекси матеріалів українських родин переселенців. Через виставковий простір пролягли домоткані доріжки з Дніпропетровщини та Донеччини, дерев'яні колеса від возів – як символічний образ важкого і виснажливого шляху вирваних із корінням із рідного дому, розсіяних по світу українців [29; 30]. Він веде від долі однієї родини до іншої, починаючи від десятків тисяч біженців, які на завершальному етапі німецько-радянської війни втекли на Захід перед поверненням радянської влади, закінчуючи сотнями тисяч депортованих, яких змусили покинути свої будинки, церкви, могили рідних... Автентичні колеса від возів є уособленням коліс історії, які можуть спіралью повторити всю її круговерть. Вони є своєрідним містком у сьогодення. Адже в наш час в умовах російсько-української війни та окупації частини Донбасу колесо історії закрутилося в протилежну сторону і повернуло у вир неспокою тисячі родин, які стали вимушеними переселенцями.

¹ «Акція-51» – примусове виселення українців із території Західної Бойківщини було здійснено протягом червня – жовтня 1951 р. Депортації зазнали мешканці 45 сіл Нижньо-Устрицького, Стрілківського та Хирівського районів тодішньої Дрогобицької області. Відповідно до «Угоди між СРСР і Польською Республікою від 15 лютого 1951 р. про обмін ділянками державних територій» у південні та східні області України були виселені 32 тис. осіб (Кляшторна Н.О. Акція-51. Останні свідки. – Вінниця, 2006. – С. 23).

Підвелися колеса історії –
Покотилися в далеч віків.
Обережно! Можливі повторення!
Бо ніхто їх спинить не посмів.

Ці рядки з вірша Ганни Чубач, «умонтовані» у виставкову композицію, актуальні, як ніколи.

Не секрет, що переселенські операції радянської та польської влади мали насильницький характер і були ретельно сплановані. Військовий складник під час проведення операцій розкривають однострої та спорядження військовослужбовців Війська Польського та елементи військової форми військ НКВС, які ненав'язливо розміщені у вітринах [31].

Більшість тих, хто виїжджав або кого примусово вивозили, сподівалися, що це тимчасова акція й вони невдовзі повернуться. Проте багатьом так і не довелося побачити своєї малої батьківщини. Історії цих людей об'єднані в кілька тематичних розділів: «Евакуйовані назавжди», «Військові операції “Вісла” і “Захід”», «Споришеві дороги» та «“Акція-51”: вирівнювання кордонів». Одним з акцентних експонатів проекту стало посвідчення майбутнього предстоятеля Української греко-католицької церкви Любомира Гузара (на 1948 р. – учень 4-го класу приватної української гімназії в м. Зальцбург, Австрія), де у графі про громадянство зазначено – «без держави» [32]. Родина Гузарів, відчувши загрозу радянської влади, виїхала на чужину. Повернутися у свою державу Блаженніший Любомир Гузар зміг майже через півстоліття, лише в 1993 р.

«Почуття нового» – таку назву має стаття в газеті «Радянська Україна», на яку падає тінь від ручного хреста Любомира Гузара, уміщеного в експозиційному просторі [33; 34]. Тінь від хреста чи хрест на всьому новому, що декларувала радянська влада, чи фальш радянської пропаганди, яка вселяла думку, що все нове – це добре? У такий спосіб музейники спонукають відвідувачів самим дати відповідь на ці запитання чи трактувати їх інакше. Адже поруч у газеті – текст так званої Люблінської угоди від 9 вересня 1944 р. «Про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР», підписаної між маріонетковими Урядами УРСР і Польським комітетом національного визволення (ПКНВ). Договором передбачалося, що «евакуація є добровільною». Але вже з кінця 1945 р. методи переселення до УРСР за своєю брутальністю можна цілком ототожнити з депортацією супроводжуваною спаленням сіл, терором проти мирних мешканців, силовим придушенням будь-якої протидії переселенню. Обмін населенням розтягнувся на півтора року, до 1946 р.

Привертає увагу музейна інсталяція «Тіні втраченого дому», створена з автентичних речей родин, примусово переселених упродовж 1944–1951 рр. Швейна машинка, тесло, фігарей, праска, коритце, валіза, куфер, жорна – це як запах «бабусиної скрині» – рідного дому, який берегли, сподіваючись повернутися [35]. А над ними саморобна карта с. Стежниця (нині Підкарпатське воєводство, Польща), виготовлена в м. Бостон (США) у 1997 р. [36]. Вона ілюструє долю

цілого села, більшість мешканців якого у травні 1946 р. примусово були переселені до Львівської області. 30 родин, яким удалося уникнути переселення, під час операції «Вісла» у квітні 1947 р. були депортовані на західні території Польщі. Мешканці одного села, вирвані з корінням та розкидані по всьому світу, зуміли зберегти пам'ять про Стежницю – про своє коріння.

До «прочитання» виставкових проектів були залучені образно-реліквійні композиції експозитарного простору залів, які потребували змін. Образ втрат України у війні (журавлиний клин, створений з оригінальних музейних предметів, що проходить через усю експозицію музею) підсилено у відповідних залах плащ-наметами та українськими рушниками. Разом із кількома вилученими з експозиції червоними прапорами було усунуто пафос і ейфорію боїв за Київ у залі № 11, де розміщено виставковий проект «(Не)забутий плацдарм». У наступному залі, де йдеться про завершальні бої на території України, акцентовано увагу не тільки на військових (образ втілений у плащ-наметах), а й на значних цивільних втратах (образ втілений через рушники) та проблемах, які виникли після вигнання нацистів. Зокрема, виставковий проект «Вирване коріння» засвідчив, як багато страждань і випробувань довелося пережити визволеному від нацистської окупації українському народові.

Отже, завдання музейників полягає в тому, щоб не лише зібрати матеріал – вагоме джерело для вивчення історії свого народу, а й крізь призму виставкових проектів долучитися до формування у громадян української ідентичності; розширити їхні знання зі складних сторінок буття українського народу та наблизити відвідувача до розуміння історичних проблем. Такі проекти дають можливість ввести до наукового обігу нові експонати, показати унікальні раритети з колекцій інших музеїв і приватних колекцій.

Подібні виставки не випадково названі апробаційними, адже порушені в них теми по праву презентуватимуть науковці в майбутній експозиції.

Джерела та література:

1. Генеральний каталог. – З.З. Остапенко, Г.О. Дахненко, І.І. Кудря // *Фонди Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс* (далі – фонди НМІУДСВ).
2. Спогади Волкової О.М. 1993 р. // *Архів сектору бойових шляхів військових частин і з'єднань та біографістики героїв війни Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс.*
3. *Списки безповоротних втрат офіцерського складу 3 гвардійської повітрянодесантної бригади, учасників десантування в район Букринського плацдарму, у період від 24 вересня 1943 р. до 1 січня 1944 р. // Узагальнений електронний банк даних «ОБД "Меморіал"» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://cdn.obd-memorial.ru/html/imagelink?path=b97d2487-b7fb-4f92-866c-a3f328769f17>; <https://cdn.obd-memorial.ru/html/imagelink?path=5bc18574-ccee-44b1-a157-a0726cb6d8bc>; <https://cdn.obd-memorial.ru/html/imagelink?path=83c62c06-da01-4d00-abcc-7b2de65bb49d>. – Назва з екрана.*

4. Аерофотознімок вигину Дніпра в районі с. Букрин Київської області. Вересень 1943 р. // З архіву Всеукраїнського громадського об'єднання «Союз “Народна пам'ять”».
5. Сповідання про загибель Баглая І., Байрачного П., Білодіда Б., Карця Г., Охтирської Г. та інших. Вересень – листопад 1943 р. // Фонди НМІУДСВ. – ТФ-5582/50; ТФ-5450/2; ТФ-5450/2; ТФ-5434/2; ТФ-528/10 та інші.
6. Список, складений за заявами про пошук військовослужбовців, зв'язок з якими втрачено під час війни. Переяслав-Хмельницький РВК Київської області. 27.08.1946 р. // Фонди НМІУДСВ.
7. Поминальні картки військовослужбовців Вермахту // Фонди НМІУДСВ. – КН-269439. – Д-68620; КН-270278. – Д-69073; КН-270112. – Д-68993; КН-270103. – Д-68984.
8. Обрядові рушники В. Верес // Фонди НМІУДСВ. – КН-205317/2–3. – ОМ-2219/2–3.
9. Таліт А. Подольського // З родинного архіву А. Подольського.
10. Вишита сорочка Герасимчука П.І. // Фонди НМІУДСВ. – КН-274665. – РТ-4869.
11. Домотканий килим Марчук Г.Т. // Фонди НМІУДСВ. – КН-272894. – РТ-4657.
12. Вишита сорочка Кунденко М.І. // З родинного архіву Рибченко Л.В.
13. Портрет невідомої // Фонди НМІУДСВ. – КН-218179. – ОМ-2929.
14. Оголошення командувача СС і поліції в Галицькій області // Фонди НМІУДСВ. – НД-31115.
15. Генеральний каталог. – Сушко А.М. // Фонди НМІУДСВ.
16. Довідки з нотаріально завіреними свідченнями // Фонди НМІУДСВ. – КН-220166. – Д-37190; КН-220168. – Д-37192.
17. Розпорядження міського голови Львова про обмеження перебування євреїв (1942 р.), оголошення губернатора Галичини про обмеження місць проживання єврейського населення (1941 р.), фото нацистського гетто в Західній Україні (1941 р.), акт про злодіяння нацистів у с. Бандурівка Вінницької області (1943 р.) та інші // Фонди НМІУДСВ. – КН-216588. – Л-8282; КН-220760. – Л-8310; КН-251223/1. – Ф-32625/1; КН-212803. – Д-35029 та інші.
18. Генеральний каталог. – Андрієвська М.М., Іванцова О.А., Пустовалова О.М., Бугайова Ф.М. та інші // Фонди НМІУДСВ.
19. Фонди Музею Митрополита Андрея Шептицького Львівської архієпархії УГКЦ.
20. Портрет Райха Й.В. // Фонди НМІУДСВ. – НД-30772.
21. Генеральний каталог. – Райх Й.В. // Фонди НМІУДСВ.
22. Медаль іменна праведника народів світу о. Климентія Шептицького // Фонди НМІУДСВ. – ТФ-5855.
23. Світлана Даценко. Маршрутами переселень. За матеріалами музейних експедицій тернами Західної України // Військово-історичний меридіан: електронний науковий фаховий журнал / Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс; Інститут історії України НАН України. – С. 115.
24. Довідка № 4/5-22953 Управління внутрішніх справ Львівської області про реабілітацію членів родини Мачилів // Фонди НМІУДСВ.
25. Генеральний каталог. – Мачило П.М. // Фонди НМІУДСВ.
26. Тутова Н.О. Бойківщина – Донбас. Збережемо пам'ять. // Житомир, 2017. – С. 57.
27. Генеральний каталог. – Тимчак Л.А., Тимчак С.М., Тимчак М.М., Стиранець П.І., Стиранець М.Г. Потичів // Фонди НМІУДСВ.
28. Переселенський № 74847 квиток Стиранець М.Г. // Фонди НМІУДСВ. – ТФ-5893.
29. Домоткані килими родини Скороходів // Фонди НМІУДСВ. – ТФ-5921; ТФ-5920.
30. Колесо від візка родини Бака В.В. // Фонди НМІУДСВ. – КН-264351. – РД-263.

31. Спорядження військовослужбовців Війська Польського та елементи військової форми військ НКВС. // Фонди НМІУДСВ. – КН-228219. – РТ-3369; КН-1410/1-2. – РТ-179-180; КН-93533. – РШ-783; КН-115562. – РШ-819.
32. Посвідчення особи (Certificator ausweis) Гузара Г.Я. // Фонди НМІУДСВ. – ТФ-5914.
33. Газета «Радянська Україна» № 179 від 12.09.1944 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-217101. – Г-76545.
34. Хрест ручний особистий Гузара Л.Я. // Фонди НМІУДСВ. – ТФ-5818.
35. Особисті речі родин-переселенців: швейна машинка, тесло, фігарей, праска та інші // Фонди НМІУДСВ. – КН-279222. – РР-2858; КН-272715. – РР-2846; КН-272717. – РД-328; КН-272881. – РМ-2479 та інші.
36. Карта-схема с. Стежниця (нині Ліського повіту Підкарпатського воєводства, Республіка Польща). // Фонди НМІУДСВ. – Акт приймання на довічне державне зберігання № 321 від 06.11.2018 р.

© **Наталія ГАМАРНИК**

ВЫСТАВКИ-АПРОБАЦИИ В НАЦИОНАЛЬНОМ МУЗЕЕ ИСТОРИИ УКРАИНЫ ВО ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЕ КАК ВЫЗОВ БУДУЩЕЙ ЭКСПОЗИЦИИ

Проанализирован процесс создания апробационных выставочных проектов малоисследованных ранее и непредставленных в основной экспозиции тем. На конкретных примерах показано особенности подготовки и построения выставок в экспозиционном пространстве. Отмечено, что основой выставок-апробаций есть оригинальные артефакты. Сделан вывод о том, что опыт создания новых экспозиционно-выставочных проектов по затронутым темам будет использован при реэкспозиции музея.

Ключевые слова: Национальный музей истории Украины во Второй мировой войне, Первая мировая война, реэкспозиция, выставочный проект, экспозиционное пространство, Брестский мир, УГКЦ, Андрей Шептицкий, Праведник народов мира, принудительные переселения.

© **Nataliia HAMARNYK**

EXHIBITIONS-APPROBATION AT THE NATIONAL MUSEUM OF THE HISTORY OF UKRAINE IN THE SECOND WORLD WAR AS A CHALLENGE TO THE FUTURE EXPOSITION

The process of creation of approbation exhibition projects from previously unexplored and non-existent in the main exhibition topics is analyzed. The examples of the features of preparation and construction of exhibitions in the exposition space are shown. It is

emphasized that the basis of exhibitions-approbation is the original artifacts. It is concluded that the experience of creating new exposition and exhibition projects from the raised topics will be used during the re-exposure of the museum.

Keywords: *National Museum of the History of Ukraine in the Second World War, First World War, re-exposition, exhibition project, exposition space, Treaty of Brest-Litovsk, Ukrainian Greek Catholic Church, Andrei Sheptytskyi, Righteous Among the Nations, Forced deportation.*